

Wpływ opracowań źródłowych na wiarygodność wojskowych map historycznych

Marta Kuźma

Wojskowa Akademia Techniczna

E-mail: marta.kuzma@wat.edu.pl

Zarys treści: W artykule została przedstawiona propozycja wykorzystania rozkazów bojowych dowódców jako źródeł historycznych, które znacząco mogą wpłynąć na wiarygodność map służących do interpretacji wydarzeń historycznych, związanych z działaniami bojowymi. Powszechnie do opracowania map dotyczących przebiegu bitew i wojen używa się map, zdjęć, materiałów opisowych – książek i pamiętników.

Interesującym rozwiązaniem przy tworzeniu opracowań kartograficznych jest wykorzystanie rozkazów bojowych dowódców. Rozkazy te bardzo dokładnie przedstawiają ruchy wojsk w czasie wojen. W tych dokumentach zostały bowiem utrwalone decyzje dowódców dotyczące ruchów jednostek wojskowych oraz informacje związane z zarządzaniem materiałami żywnościowymi lub rozmieszczeniem jednostek medycznych. W artykule została przedstawiona próba zwiększenia wiarygodności map historycznych poprzez wykorzystanie materiałów opisowych w postaci rozkazów bojowych dowódców na przykładzie bitwy nad Bzurą, która rozegrała się we wrześniu 1939 roku. Aby udowodnić tę tezę autorka porównała rozkazy bojowe pochodzące z września 1939 r. ze współcześnie powstałymi mapami tematycznymi przedstawiającymi bitwę nad Bzurą.

Słowa kluczowe: mapy historyczne, mapy wojskowe, rozkazy bojowe

---

1. Wprowadzenie

Działania bojowe realizowane są przez określone formacje zbrojne i na wybranym terenie. Im dawniejsze działania, tym mniej informacji o ich przebiegu i większe trudności w ich odtworzeniu. Wynika to głównie z dostępności źródeł, ich wiarygodności i dokładności. Najczęściej do opracowania map, dotyczących przebiegu bitew lub wojen, wykorzystuje się mapy, zdjęcia, opracowania monograficzne, pamiętniki lub relacje. Wyjątkowym i bardzo przydatnym źródłem są także rozkazy bojowe dowódców, które dokładnie opisują ruchy wojsk podczas działań wojennych. W tych dokumentach zostały utrwalone decyzje dowódców, dotyczące ruchów jednostek wojskowych, ich zamiary i sposób realizacji.

W artykule została przedstawiona próba zwiększenia wiarygodności map historycznych poprzez wykorzystanie materiałów opisowych w postaci rozkazów

bojowych dowódców. Wykonano kartograficzną analizę porównawczą treści podkładowej i tematycznej wojskowych map historycznych na przykładzie bitwy nad Bzurą oraz przedstawiono argumenty potwierdzające tezę, że wykorzystanie rozkazów bojowych do opracowania map przedstawiających działania bojowe zwiększa ich wiarygodność.

2. Mapa w działaniach wojskowych

Bogusław Krassowski twierdził, że rozwój map ściśle łączy się z potrzebami militarnymi. Zauważył, że w czasie aktywności militarnej rosła liczba powstałych map, a obszary, dla których były one opracowane, pokrywały się z obszarami występowania konfliktów¹.

Mapy były wykorzystywane przez wojsko w Chinach już w VI w. p.n.e. Sun Tzu, twórca *Sztuki wojny*, pisał wtedy, że dowódca na podstawie mapy musi poznać teren, na którym działa. Mapa dostarcza bowiem cennych informacji o jego rzeźbie i pokryciu zarówno pochodzenia naturalnego (rzeki, lasy), jak i antropogenicznego (drogi, koleje, obszary zabudowy). Informacje pozyskane z mapy pozwalają na wykonanie różnorodnych analiz terenu zależnie od zadań wykonywanych przez formacje wojskowe. Z kolei w armiach rzymskich ważne stanowisko zajmowali metatores, których obowiązkiem było zabezpieczenie logistyczne czyli określenie którędy ma iść wojsko i gdzie ma obozować. Metatores nadzorowali również budowę dróg. Na podstawie ich obserwacji i pomiarów w III w. n.e. powstały mapy komunikacyjne, tzw. Tabula Peutingeriana.

W Europie środkowej w XV w. bogatym źródłem informacji geograficznej, którą ówczesni władcy wykorzystywali do celów militarnych według W. Grygorenki były widoki perspektywiczne miast. Za czasów Stefana Batorego utworzono stanowisko kartografa królewskiego. Efektem prac ówczesnych kartografów były liczne mapy, plany i opisy dróg. W 1579 r. Stanisław Pachołowiecki opracował mapę w skali 1:700 000 na podstawie obserwacji i pomiarów zebranych podczas kampanii płockiej, a w 1580 r. Maciej Strubicz opracował mapę Wielkiego Księstwa Litewskiego i Moskiewskiego w skali 1:3 000 000. Jak podaje W. Grygorenko nie były to jednak mapy w pełni aktualne i wiarygodne.

Wiarygodność to jedna z podstawowych cech mapy, niezmiernie cennej w działaniach wojskowych. Francuski dokumentalista Franck Ferrand i belgijski historyk Bernard Coppens ocenili, że błąd na mapie używanej przez Napoleona był główną przyczyną klęski pod Waterloo. Nieprawidłowo zaznaczona była wieś Mont-Saint-Jean, która miała znaczenie strategiczne. W wyniku tego błędu źle rozmieszczono artylerię. Armaty nie były w stanie skutecznie razić przeciwnika i Napoleon poniósł klęskę².

---

¹ B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945*, Warszawa, 1973, s. 3.

² www.telegraph.co.uk

Interesującym przykładem zastosowania opracowań kartograficznych były przygotowania do bitwy pod Monte Cassino, opisane przez B. Dzikiewicza. Polscy żołnierze wykonali makiety terenu przyszłych walk – opracowali stół plastyczny, na którym przedstawili wszystkie wzgórza, wąwozy, wymodelowali zabudowę, mosty, strumienie, drzewa, schrony oraz rozpoznane stanowiska ogniowe. Stół posłużył dowództwu do opracowania planu natarcia. Makiety te wykorzystywano do przeprowadzania gier decyzyjnych z dowódcami wszystkich szczebli dowodzenia, przydawały się również w trakcie bitwy. Stół został wykonany na podstawie map w skali 1:25 000, fotomap i zdjęć lotniczych.

Kolejnym istotnym źródłem do odtwarzania działań bojowych są szkice perspektywiczne terenu walk 2 Korpusu o Monte Cassino przygotowane polskich żołnierzy. Szkice te, wykonywane piórką i tuszem, powstały na podstawie zdjęć lotniczych i panoramicznych, map topograficznych oraz pomiarów terenowych³.

Obecnie w Polsce utrzymaniem wojskowego zasobu geograficznego zajmuje się Szefostwo Geografii Wojskowej. Do jego zadań należy opracowywanie, aktualizacja i udostępnianie baz danych, wykonywanie analiz geoprzestrzennych oraz opracowanie map. Działania te mają na celu dostarczenie żołnierzom aktualnych i wiarygodnych opracowań kartograficznych w postaci wektorowej, rastrowej, analogowej i baz danych. Dziś każdy żołnierz ma dostęp do licznych informacji, które są związane z jego położeniem w terenie. Wykorzystuje bazy danych, mapy, zdjęcia lotnicze, satelitarne i modele danych. Aby podejmować właściwe decyzje, dane, z których korzysta powinny być poprawnie analizowane, a następnie przedstawiane na ekranie monitora, smartfona czy w postaci wydruków map. Wojsko Polskie prowadzi ćwiczenia dowódczo-sztabowe na mapach wraz ze wsparciem komputerowym. Szkolenia te mają na celu zwiększenie umiejętności żołnierzy w planowaniu, organizacji i dowodzeniu wojskami w działaniach bojowych.

3. Źródłowa do opracowywania map historycznych, przedstawiających działania bojowe

Opracowanie map przedstawiających działania bojowe wiąże się z problemem niewielkiej ilości informacji opisowych i opracowań graficznych z danego okresu oraz szybkim procesem urbanizacji, który zmienia krajobraz, wkraczając na pola bitewne i inne miejsca historyczne. Wiele map zaginęło, najwięcej materiałów kartograficznych zaginęło podczas II wojny światowej i często nie ma możliwości wykonania mapy na podstawie opisu tekstowego lub odtworzenia jej na podstawie zdjęcia lub obrazu. Dla wielu zagadnień nie wykonywano map albo wykonywano je bardziej jako szkice (rysunek perspektywiczny).

Opracowanie map historycznych polega na rekonstrukcji historycznej oraz na analizie wszelkiego rodzaju opisów bitew. Mapy prezentujące dawne działania

---

³ B. Dzikiewicz, *Z teodolitem pod Monte Cassino*, Warszawa, 1984, s. 20.

wojskowe powstają na podstawie opracowań opisowych i graficznych. Do tych pierwszych możemy zaliczyć pamiętniki, relacje zdarzeń i monografie. Wśród opracowań graficznych wykorzystywanych przez twórców map wyróżnia się mapy, plany, schematy, rysunki, szkice, zdjęcia archiwalne.

Niewątpliwie najcenniejszym źródłem informacji o przebiegu działań wojennych są relacje dowódców formacji biorących udział w konflikcie. Są one spisywane na bieżąco i, jeżeli zachowały się relacje dowódców sił przeciwnych, można w sposób pełny, a co najważniejsze wiarygodny, odtworzyć sytuację taktyczną na mapie.

Bitwa pod Monte Cassino była bitwą, w której uczestniczyli żołnierze niemal z całego świata. Matthew Parker w *Monte Cassino: Opowieść o najbardziej zaciętej bitwie II wojny światowej*, zebrał bezpośrednie relacje weteranów z różnych państw i na tej podstawie odtworzył tę bitwę, przedstawiając doświadczenia niezwykle odważnych ludzi, którzy w niej walczyli. Jednym z polskich autorów relacji bitwy pod Monte Cassino był Bronisław Dzikiewicz, który opisał ją z punktu widzenia polskiego topografa wojskowego, ze szczególnym uwzględnieniem prac topograficznych, fotogrametrycznych i kartograficznych, które wykonywali żołnierze 12 Kompanii Geograficznej.

Innym źródłem informacji o działaniach wojennych są pamiętniki. Są one jednak przekazem subiektywnym, pisanym z pewnego dystansu czasowego. Autor opisuje zdarzenia najczęściej poprzez swój stosunek do nich. Opisy zdarzeń często powstają pod wpływem emocji. Na przykład manuskrypt *Bitwa nad Bzurą* był pisany przez Tadeusza Kutrzebę w niemieckich obozach jeńców wojennych w Hohnstein i Königstein na przełomie 1939 i 1940 roku. W związku z cenzurą niemiecką T. Kutrzeba musiał przemilczeć wiele kwestii. Po wyjściu z niewoli w 1945 r. uzupełnił manuskrypt o wyjaśnienia, które pozyskał w czasie spotkań z uczestnikami bitwy oraz z dokumentów zgromadzonych przez Komisję Historyczną w Londynie.

W miarę pełnym spojrzeniem na określone zagadnienia historyczne jest monografia. Z reguły zawiera ona spojrzenie różnych autorów na przedstawiony problem. Dość często też zawarte są w niej przykłady szczegółowych działań wojsk, które to przykłady oparte są na współczesnych badaniach historycznych. Monografie, niestety, nie są źródłem bezpośrednim, więc mogą zawierać lub powielać błędną interpretację opisywanych zdarzeń. Nie można natomiast tego powiedzieć o rozkazach bojowych.

Rozkazy bojowe są dokumentami wojskowymi. Zawierają informacje na temat stanu obronności przed wybuchem wojny, plan i przebieg działań wojennych. Dokumenty te obrazują politykę dowódców, stan sił zbrojnych oraz ich wartość bojową, stan przygotowań obronnych państwa. Wśród tych dokumentów znajdują się także zarządzenia kwatermistrzowskie związane z intendenturą, służbą zdrowia, zaopatrzeniem żywnościowym, bagażowym, bojowym, zaopatrzeniem amunicji.

Poszczególne rozkazy zawierają informacje o położeniu (miejscowość) danej jednostki (nazwa jednostki), materiałach kartograficznych wykorzystanych w czasie planowania działań bojowych (godła map), broni użytej podczas działań, obecnej sytuacji na polu walki oraz o zamiarach i planach.

Znacznie wygodniejszym od licznych źródeł opisowych, które wykorzystuje się do wykonania map historycznych są opracowania graficzne. Choć ich dokładność (i niekiedy wiarygodność) może być różna, stanowią one nieocenione źródło informacji, dotyczące zarówno treści podkładu topograficznego, jak i treści opisującej prezentowane zagadnienie historyczne. Do tych źródeł należy zaliczyć: szkice, rysunki, plany schematy, zdjęcia i mapy, zarówno topograficzne jak i tematyczne. Oczywiście najlepiej dają się wykorzystać mapy, obrazujące ówczesny obszar działań wojennych. Niestety, jak już wspomniano, wiele map i innych opracowań zaginęło w czasie II wojny światowej.

Brak opracowań źródłowych jest dużym problemem, gdy należy przedstawić w sposób wiarygodny działania bojowe na szczeblu taktycznym (mapy średnio- i małoskalowe). Znacznie łatwiej przedstawić zjawiska o charakterze ogólnym zarówno obszarowym jak i czasowym (mapy małoskalowe). Dlatego częściej opracowuje się mapy do atlasów, prezentujące zjawiska ogólne lub kampanie wojenne niż pojedyncze mapy niewielkich obszarów, prezentujące zjawiska na szczeblu lokalnym lub przedstawiające przebieg bitwy.

Do ważnych i wiarygodnych źródeł informacji należą archiwalne zdjęcia fotograficzne naziemne i lotnicze. Te pierwsze pokazują wprawdzie niewielki obszar, ale bardzo szczegółowo. Dość często pozwalają na rekonstrukcję obiektów, które zostały zniszczone w czasie działań zbrojnych. Przykładem może być album autorstwa Ignacego Jaworowskiego *Droga na Monte Cassino 1941–1944...* prezentujący masyw Monte Cassino i miasto po działaniach wojennych. Zdjęcia lotnicze z kolei obrazują większy obszar i są mniej szczegółowe, ale dzięki nim możliwy jest pełniejszy ogląd sytuacji.

Posiadanie na dany obszar chociażby szczątkowych map lub fragmentów opisów można zastosować metodę retrogresji czyli porównań chronologicznych, polegającą na ustalaniu faktów wcześniejszych na podstawie znajomości faktów późniejszych (Konopska 1994). Jest to jednak metoda dość czasochłonna i w przypadku map historycznych, przedstawiających działania bojowe, obarczona dość dużym błędem kartograficznym.

Współcześnie dużym ułatwieniem w pozyskaniu właściwego podkładu kartograficznego do opracowania map o charakterze historycznym są serwisy internetowe udostępniające zeskanowane dawne mapy. Jednym z takich serwisów jest Mapster⁴. Udostępnia on zbiór linków do map historycznych, głównie Polski, Europy środkowej i wschodniej. Skany map i planów pochodzą z kolekcji prywatnych, archiwów, muzeów i bibliotek. Do projektu należą trzy internetowe składnice map: Archiwalne

---

⁴ <http://igrek.amzp.pl/>

Mapy Pomorza Gdańskiego, Archiwum Map Wojskowego Instytutu Geograficznego 1919–1939 i Archiwum Map Zachodniej Polski. Innym repozytorium gromadzącym mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego jest portal *Archiwum WIG*⁵. Na tej stronie poza mapami umieszczono również liczne publikacje dotyczące prac Wojskowego Instytutu Geograficznego. Są wśród nich opracowania w języku polskim, niemieckim, rosyjskim, angielskim, francuskim, a także skorowidze i katalogi map, instrukcje topograficzne. Z kolei Biblioteka Narodowa udostępnia swoje zbiory w sieci poprzez portal *Polona*, który jest narzędziem pozwalającym na powszechny dostęp do jej zbiorów i innych instytucji kultury⁶. Kolejny portal *Stare Nowe Mapy* udostępnia mapy historyczne Polski i regionu⁷. Serwis pozwala na porównanie obszaru przedstawionego na dawnej mapie z tym samym obszarem na mapie współczesnej⁸. Do porównania wykorzystano zmianę przezroczystości mapy historycznej. Celem powstania tego portalu jest zebranie jak największej liczby dawnych planów miast, map oraz zdjęć lotniczych i udostępnienie ich jako nakładki na *Mapy Google*. Sposób udostępnienia nakładek umożliwi regulację ich przezroczystości, a tym samym porównywanie ich ze stanem aktualnym.

Do światowych repozytoriów udostępniających dawne mapy można zaliczyć kolekcję Davida Rumseya⁹. Ta niezwykła kolekcja map i atlasów historycznych zawiera około 150 000 dokumentów, w 1996 r. rozpoczęto skanowanie map i część kolekcji (około 60 000 map – stan na 12.06.2015) udostępniona jest poprzez przeglądarkę *LUNA Browser* oraz aplikacje *Georeferencer*, *Atlases* i *MapRank Search*. *Georeferencer* umożliwi łączenie map historycznych ze współczesnymi. Pozwala to na sprawdzanie zmian w czasie i analizowanie zjawisk. Projekt obejmuje około 10 000 map miast i głównych regionów. Z kolei na narzędziach *Google Maps* bazuje serwis *Old Maps Online*, stworzony przez JISC, Uniwersytet Portsmouth i Klockan Technologies przy udziale bibliotek narodowych i akademickich. Umożliwi on przeglądanie map dla wybranego obszaru między 1000 a 2010 rokiem.

4. Bitwa nad Bzurą – analiza przypadku

4.1. Obszar badań

Obszarem, na którym prowadzone były badania leży w dolinie rzeki Bzury między Łęczycą i Wyszogrodem. Na tym terenie, we wrześniu 1939 r. rozegrała się jedna z największych bitew w czasie tzw. wojny obronnej Polski. Rzeka Bzura jest lewym dopływem Wisły o długości 166 km. Najlepszym opisem tego miejsca by-

⁵ <http://polski.mapywig.org/news.php>

⁶ www.polona.pl

⁷ www.starenowemapy.pl

⁸ googlemaps.com

⁹ www.davidrumsey.com

łyby publikacje pochodzące z okresu, w którym odbywała się bitwa. W zbiorze zawierającym rozkazy bojowe znajdują się również relacje dowódców o działaniach dywizji. Pułkownik Mieczysław Mozdyniewicz, dowódca 17. dywizji piechoty, napisał m.in., charakteryzując rzekę Bzurę i jej dolinę (rozkaz nr 564), że: na „wybranym obszarze rzeka ma głębokość od 50 cm do 1 m, jest dość szeroka, płynie w torfiastej dolinie, pociętej licznymi kanałami odwadniającymi. (...) Szerokość doliny miejscami 2 km. Teren nad Bzurą jest słabo zadrzewiony, pokryty natomiast dość licznymi wsiami i koloniami. W terenie dalszym ku południowi dwa większe kompleksy leśne w rejonie zachodniego Śladkowa Podleśnego i Gieczna. Drogi polne lub utrzymane (...). Falista równina przechodząca w wydatnie wznoszącą się wyżynę dalej ku południowi. Dominująca Góra Św. Małgorzaty stanowi doskonały punkt obserwacyjny. (...) Rzeka Bzura w jej dolnym biegu (...) płynie w szerokiej dolinie okolonej dość wysokimi brzegami. Teren na wschodnim, jak i na zachodnim brzegu w większości odkryty, dość gęsto zabudowany, na wschodnim brzegu większe kompleksy leśne w rejonie skrzyżowania szos pod m. Ruszki”¹⁰.

4.2. Przebieg bitwy

Bitwa nad Bzurą odbyła się w dniach 9–17 września 1939 r. Bitwa ta była największym wydarzeniem kampanii wrześniowej na szczeblu operacyjnym. Do starcia doszło między dwiema armiami polskimi „Poznań” i „Pomorze” a siłami niemieckimi. Była to jedyna bitwa niewymuszona kontrofensywą, zaś świadomie pokierowana przez polskiego dowódcę T. Kutrzebę. Bitwa przebiegała w trzech etapach¹¹. Według W. Wieczorkiewicza pierwszym etapem było natarcie armii polskich na Stryków, drugim – natarcie Polaków na Łowicz. Trzecim był odwrót wojsk polskich w kierunku Warszawy.

Etap pierwszy

Założenia w pierwszym etapie bitwy według T. Kutrzeby były następujące: Armia „Poznań” dowodzona przez generała E. Knolla i pułkownika R. Wolikowskiego, składająca się z 3. dywizji piechoty i pułku artylerii ciężkiej, miała uderzyć z północnego brzegu Bzury w kierunku na Stryków i trafić na 30. niemiecką dywizję piechoty. Miało to na celu oskrzydlenie frontu przeciwnika. Następnie, grupa generała E. Knolla miała przejść na południowy wschód. Jednocześnie Armia „Pomorze” połączona z Armią „Podole”, dowodzona przez generała M. Tokarzewskiego i pułkownika A.Z. Myszkowskiego, miała skierować się na Warszawę. W przypadku, gdyby Armia „Poznań” nie zdążyła wykonać swojego zadania miała odskoczyć za Bzurę, a Armia „Pomorze” zajęłaby Głowno i Skierniewice.

¹⁰ E.J. Kozłowski (red.), *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, Warszawa, 1968, s. 1001.

¹¹ Opis etapów na podstawie A. Zandberg, *Bitwa nad Bzurą w ujęciu kartograficznym*, praca dyplomowa realizowana na Wydziale Inżynierii Lądowej i Geodezji WAT, Warszawa 2015.

Obie armie miałyby zacząć działać równocześnie 12 września, celem było rozbicie wojsk niemieckich, znajdujących się w okolicach Puszczy Kampinoskiej. Założenie to miało na celu rozbicie osłony przeciwnika i tym samym ułatwić Armii „Poznań” drogę na Warszawę. Jeden z dowódców 9 września zdecydował o ataku na Łęczycę, mającym na celu usunięcie stamtąd załogi niemieckiej. Była to zbędna akcja, ponieważ za kilka godzin od ataku miało nastąpić natarcie armii. Zaalarmowała ona jednak spokojnego do tej pory przeciwnika. Armia „Poznań” rozpoczęła natarcie w nocy z 9 na 10 września. Generał dywizji Wojska Polskiego T. Kutrzeba, w swojej książce *Bitwa nad Bzurą* napisał: „Szeroka, otwarta dolina Bzury ułatwiała obronę, utrudniała przejście za dnia, a szczególnie przeprawę artylerii i rozmieszczenia jej na drugim brzegu. (...) Doznałem dużego rozczarowania: wynik naszej nocnej akcji nie był duży, postęp terenowy zaledwie 1–2 km, artyleria pozostała jeszcze – niestety – na północnym brzegu Bzury. (...) wojska weszły za późno do akcji, obrona przeciwnika była bardzo żywa...”. Choć wojska czyniły duże postępy, przeciwnik odchodził powoli, ponosząc bardzo ciężkie straty. Natarcie Armii „Poznań” na Stryków było jej chrztem ogniowym (armia nigdy wcześniej nie brała udziału w walce), dlatego występowały niedociągnięcia. Bitwa trwała przez trzy dni (10–12 września). Udało się zwyciężyć 30. dywizję piechoty niemieckiej. Oprócz 30. dywizji pojawiły się także 24., 17. i 10. Były one w drodze na Warszawę, a częściami już pod Warszawą.

Ofensywa Armii „Poznań” przyczyniła się wybitnie do ustabilizowania zachodniego frontu Warszawy. Po południu 11 września 17. dywizja piechoty uderzyła na dwa pułki 17. niemieckiej dywizji piechoty broniące terenów pod Celestynowem i zdobyła je. W międzyczasie Armia „Pomorze” maszerowała na Sochaczew.

Natarcie armii gen. E. Knolla ustało 12 września, z powodu wyczerpania wojsk własnych i zasilenia wojsk niemieckich. Generał T. Kutrzeba zdecydował o opanowaniu lasów skierniewickich w celu umożliwienia przejścia armiom polskim nad Wisłę.

Armia „Poznań” przeprowadziła odskok za Bzurę w nocy z 12 na 13 września. Również wojska niemieckie odeszły z pola bitwy. Uważano to za dowód zwycięstwa Polaków na jednej części frontu.

Drugi etap

Drugi etap rozpoczął się 12 września, podjęto wówczas nowe założenia bitwy. Armia „Pomorze” w nocy z 13 na 14 września miała uderzyć przez Łowicz na Skierniewice, ubezpieczając się w Sochaczewie i w Puszczy Kampinoskiej. Armia „Poznań” miała pod koniec dnia przerwać natarcie na Stryków i przeprowadzić się za Bzurę, a 13 września odpoczywać. W nocy z 13 na 14 grupa operacyjna miała podjąć marsz na Sochaczew i przez Bzurę, w stronę Warszawy. Osłaniać obie armie miały grupy batalionów podolskich i część pomorskich. Zakładano, że przeciwnik nie będzie miał wolnych wojsk do zagrodzenia Polakom drogi na Skierniewice

i zanim się spostrzeże, co planują wojska polskie, armia „Poznań” będzie już dawno w drodze na Sochaczew.

Kiedy armia polska była w trakcie marszu na Sochaczew, 14 września, wojska pancerne i motorowe przeciwnika zajęły wszystkie drogi wiodące z Warszawy w obszar Sochaczew – Łowicz. Oznaczało to, że niemiecka dywizja pancerna odwraca się od Warszawy i jedzie naprzeciw wojskom polskim. W tym dniu odbyło się także przegrupowanie 10. armii niemieckiej do natarcia na armie „Poznań” i „Pomorze”. Polskie wojska musiały zmienić swoje plany. Skrzydłowa 26. dywizja piechoty zatrzymała swoje natarcie, a odwód dywizji zajął stanowisko na zachodnim brzegu Bzury, ubezpieczając artylerię.

Do uderzenia na Skierniewice miało dojść 14 września. Akcja jednak się nie powiodła, ponieważ 16. Dywizja, widząc wycofywanie się wojsk 26. dywizji piechoty, powzięła odwrot a z nią również odeszła za Bzurę 4. dywizja piechoty. Z tego powodu nie doszło do wcześniej zaplanowanego uderzenia Armii „Pomorze” na lasy skierniewickie. Armia „Poznań”, która była w trakcie marszu na Sochaczew straciła płynność w przemieszczaniu się. Spowodowało to duże opóźnienia i stratę cennego czasu potrzebnego, aby przedostać się do jednego z brzegów rzeki Bzury. Wieczorem 14 września 15. i 27. dywizje piechoty wkroczyły do nocnej walki z niemiecką 3. dywizją piechoty pod Gąbinem. Miało to na celu przesunięcie wojsk niemieckich na drugą stronę rzeki. Niestety plan się nie powiódł.

Od początku bitwy, tj. od 9 września, armie „Poznań” i „Pomorze” czekały na wsparcie Armii „Warszawa”. Niestety, do współpracy między armiami nie doszło i 13–14 września, oddziały gen. E. Knolla i gen. M. Tokarzewskiego zostały ostatecznie otoczone przez Niemców.

Etap trzeci

W trzecim etapie bitwy nie planowano już ataków na oddziały przeciwnika, a jedynie starano wywalczyć odpowiednio szeroki pas terenu dla wymarszu dwóch armii na Warszawę. Do głównego działania ofensywnego wysłano 14., 17., 25. i 26. dywizję piechoty oraz 7. pułk artylerii ciężkiej. Reszta armii (4. i 16. dywizje piechoty) miała bronić Bzurę w rejonie Łowicza. Do walki ofensywnej dołączyły też brygady kawalerii Podolskiej, Strzeleckiego i reszty armii Pomorskiej, bataliony Obrony Narodowej, a także 15. dywizja piechoty, która wycofała się z bitwy pod Gąbinem. W tym etapie bitwy armiom „Pomorze” i „Poznań” udało się połączyć, ponieważ były one bardzo blisko siebie, na dodatek otoczone oddziałami nieprzyjaciela.

Bitwa ponownie rozgorzała 15 września, głównie pod Łowiczem. Grupa ofensywna miała osiągnąć zachodni brzeg Bzury rankiem 16 września, do tego jednak nie doszło. Armie polskie były bombardowane i ponosiły ciężkie straty, nie mając jeszcze nawet styczności z niemieckimi oddziałami piechoty.

Przełomowym dniem bitwy był 16 września. Armia liczyła się z silnym natarciem wojsk niemieckich w rejonach Łowicza, ponieważ przełamanie tej

linii frontu zagrażało całej armii skupionej na Bzurze. W godzinach przedpołudniowych niemieckie dywizje pancerne 18. i 19. zaczęły nacierać w zagrożonym rejonie. Zmusiło to wojska polskie do użycia odwodów dywizyjnych, które skierowane były ku pomocy głównym oddziałom. 14. dywizja piechoty polskiej zmierzała ku Bzurze bardzo powoli, ponieważ posuwała się w ogniu niemieckiej artylerii 4. dywizji pancernej i w końcu została zatrzymana. Czołgi niemieckie wtargnęły daleko w głąb 14. dywizji piechoty, 26. dywizja wycofała się, a 17. i 25. dywizje piechoty utknęły w natarciu walcząc z czołgami. Przez cały czas trwało bombardowanie lotnicze, a pod Sochaczewem oddziały niemieckie przeprawiły się przez Bzurę.

Pod wieczór, 16 września, generał T. Kutrzeba podjął decyzję przerwania bitwy i dopiero wtedy skonsultował jej przebieg ze swoimi pomocnikami sztabowymi. Wszyscy jednomyślnie stwierdzili, że w zaistniałych okolicznościach bitwa nie może być kontynuowana. Generał nakazał więc odwrót przez Bzurę, który miał zostać wykonany w sposób następujący. Dywizje piechoty 14., 17., 25. oraz 7. pułk artylerii ciężkiej miały przejść przez rzekę na północ od Sochaczewa, aby później skierować się do południowej części Puszczy Kampinoskiej. 15. dywizja piechoty, która stała na wschodnim brzegu Bzury, miała utworzyć front ochronny w południowej części puszczy, zabezpieczając przeprawę dla Armii „Pomorze” składającej się z 4., 16. i 26. dywizji piechoty. Grupy gen. M. Tokarzewskiego i S. Skotnickiego miały z kolei tworzyć tylne straże dla obu armii.

Rozkaz generała T. Kutrzeby nie został jednak do końca wykonany. 25. dywizja piechoty zamiast pod Sochaczewem przeszła przez Bzurę pod Brochowcem o świcie 17 września bez żadnego oporu przeciwnika, następnie zamiast do południowej części Puszczy Kampinoskiej dywizja udała się do części północnej, a później przeszła pod Kazuniem, dochodząc do Cybulic 18 września. 17. dywizja piechoty została na zachodnim brzegu Bzury, zaś do 14. dywizji piechoty rozkaz odwrotu nie dotarł w ogóle.

14. dywizja piechoty została zdeorganizowana przez natarcie czołgów 16 września i na rozkaz dowódcy zaczęła zbierać się pod Iłowem, gdzie dotarła 17 września. Wtedy nastąpił mocny atak lotniczy, któremu dywizja uległa i przez to przestała istnieć. Z kolei 15. dywizja piechoty wykonała rozkaz z dużym opóźnieniem, które spowodowane było zatarasowaniem drogi przez tabory brygad kawalerii niemieckiej. Dywizja przeprowiała się przez tylko jeden improwizowany most i nie zdążyła ustawić linii obrony na wschodnim brzegu. Puszcza Kampinoska, w której znajdowała się większość armii polskich, stała się głównym celem oddziałów niemieckich. Ostrzeliwano polskie wojska zza Wisły, spod Wyszogrodu i od strony Sochaczewa. 15. dywizja piechoty prawie doszczętnie rozbita przez atak powietrzny została napadnięta przez czołgi niemieckie.

Armia „Pomorze” 16 września zaczęła odwrót na północ ze względu na nacisk przeciwnika z innych stron. Nikt jednak nie ścigał 4., 16. i 26. dywizji piechoty, więc 17 września dotarły one w okolice Brzezin. Do południa 18 wrze-

śnia armia maszerowała dalej na wschód i w tym czasie była ostrzeliwana przez niemieckie wojska.

Bitwa nad Bzurą zakończyła się rozejściem wszystkich wojsk. Większość dywizji polskich została wystrzelana przez armie niemieckie, pozostały tylko luźne oddziały, które przebijały się w stronę Warszawy i Modlina na własną rękę. Wojska pozostałe na zachodnim brzegu Bzury, te wędrujące na stronę Modlina, a także te blakające się po Puszczy, zostały wzięte do niewoli. Bitwa zakończyła się klęską.

5. Wykorzystanie treści rozkazów do zwiększenia wiarygodności map przedstawiających działania bojowe

W celu zwiększenia wiarygodności map prezentujących przebieg bitew można wykorzystać rozkazy bojowe. Aby udowodnić tę tezę porównano rozkazy bojowe pochodzące z września 1939 r. z mapami tematycznymi powstałymi wspólnie, przedstawiającymi bitwę nad Bzurą. Rozkazy zawierają decyzje naczelnych władz wojskowych, tj. generalne koncepcje i posunięcia w sprawach przygotowań, szkolenia, organizacji sił zbrojnych oraz zagadnienia dotyczące modernizacji i rozbudowy armii, a także koncepcje mobilizacyjne i operacyjne. W wykorzystanym zbiorze źródeł umieszczono również relacje dowódców na temat przebiegu bitew, które wydarzyły się we wrześniu i październiku 1939 r. na terenie Polski. Wybór źródeł zawiera rozkazy, meldunki, komunikaty informacyjne i rozmowy telegraficzne Naczelnego Dowództwa, dowództwa armii, grup operacyjnych, dywizji, brygad, które odzwierciedlają położenie, decyzje operacyjne i wyniki działań w czasie wojny od 1 września do 5 października 1939 roku.

Porównano treść rozkazów pochodzących z okresu między 9–17 września 1939 r. z wieloma mapami prezentującymi Bitwę nad Bzurą. Zwrócono uwagę na treść podkładową opracowywanych map oraz na przedstawienie przebiegu bitwy na poszczególnych mapach.

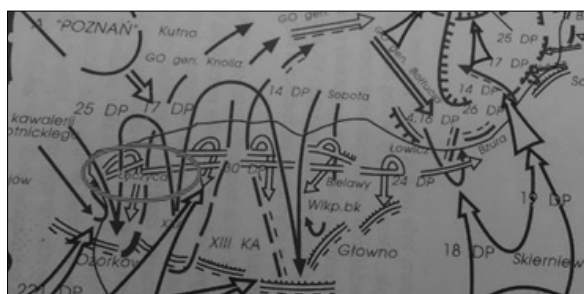
Z map, które były wykorzystane przy rozkazach bojowych wynika, że Łęczycza leży na rzece Bzurą. Na kilku opracowanych mapach Łęczycza przedstawiona jest jako miejscowość nieleżąca nad Bzurą (ryc. 1). Z kolei na rycinie 2 zaprezentowano fragment mapy pochodzącej z książki *Armia „Poznań”*, na którym Łęczycza nie styka się z rzeką Bzurą. Bardzo możliwe, że środek geometryczny Łęczyczy leży w tym miejscu, jednak w przypadku opracowywania mapy tematycznej punkt, przedstawiający położenie miasta, powinien zostać przysunięty do rzeki. Następny przykład opracowania bitwy przedstawia Łęczycę po przeciwnej stronie rzeki niż rzeczywiste położenie miasta (ryc. 3). Kolejny przykład braku dbałości o przygotowanie danych referencyjnych prezentuje mapa z atlasu Johna Keegana, na której nieprawidłowo zaznaczono przebieg rzeki Bzury (ryc. 4).

Ryc. 1. Fragment mapy topograficznej WIG 1:100 000, arkusz Łęczyca, (Pas 40 Słup28)

Ryc. 2. Fragment mapy *Uderzenie 25. dywizji piechoty na Łęczycę w dniu 9 września 1939 r.*, źródło: P. Bauer, B. Polak (1987)

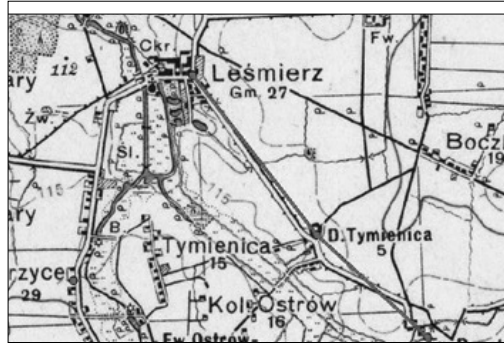

Ryc. 3. Fragment mapy *Bitwa nad Bzurą*, źródło: R. Wójcik (2005)

Ryc. 4. Fragment mapy *Polska 1–10 IX 1939*, źródło: J. Keegan (1995)

Wiele map prezentuje położenie 25 DP na zachód od Bzury 10 września, podczas gdy z rozkazów bojowych wynika, że dywizja ta poruszała się również po stronie wschodniej. Treść rozkazu nr 317 z 10 września 1939 r. świadczy o tym, że 10 września dotarła do miejscowości Leśmierz: „Pościg – 56 ppz 2/25 pal ściga po osi Leśmierz – dwór Tymienica – folwark Boczki – Czerchów” (ryc. 5).

Ryc. 5. Przebieg działań 56 pułku piechoty z 2/25 pułkiem artylerii lekkiej na podstawie rozkazu nr 317

Fragment mapy z *Wielkiego Atlasu Kampanii Wrześniowej 1939 roku* W. Zalewskiego przedstawia działania 25. dywizji piechoty w tym dniu jedynie po zachodniej stronie (ryc. 6).

Nieprawidłowe rozmieszczenie poszczególnych armii 25, 17, 14 pokazane zostało powyżej na ryc. 5. Również na mapie z atlasu *Historia Polski* pokazano

Ryc. 6. Fragment mapy 10 września 1939 r., źródło: W. Zalewski (2009)

Ryc. 7. Fragment mapy *Bitwa nad Bzurą* 9–13 IX 1939 r., źródło: W. Sienkiewicz (2014)

Ryc. 8. Fragment mapy *Bitwa nad Bzurą* 9–12 IX 1939 r., źródło: A. Aksamitowski (2002)

przebieg działań 25 dywizji głównie po zachodniej stronie rzeki (ryc 7). Z kolei opracowanie A. Aksamitowskiego przedstawia działania bojowe 25 dywizji, jednak nie uwzględnia ono ruchów po zachodniej stronie Bzury (ryc. 8). A o tych

Ryc. 9. Przebieg działań 25 DP na podstawie rozkazu nr 360

działaniach świadczy chociażby rozkaz nr 360, w którym opisano położenie własne 25 DP na linii Solca Mała, północny Czerchów i częścią sił ubezpieczających Łęczycę (ryc. 9).

6. Wnioski

Mapy tematyczne powinny być opracowywane na podstawie danych podkładowych w większej skali. W przypadku bitew brakuje wiarygodnych źródeł, map w dużej skali, stąd mogą wynikać błędy związane z lokalizacją działań bojowych względem obiektów charakterystycznych, orientacyjnych. Błędy te mogą również wynikać z generalizacji opracowania podkładowego.

Na wiarygodność map prezentujących działania bojowe wpływają źródła, na podstawie których powstają. W związku utrudnionym dostępem lub brakiem map z tamtych czasów, rozkazy bojowe, pełne relacje dowódców mogą znacznie zwiększyć dokładność i wiarygodność takich opracowań.

Literatura

- Aksamitowski A. 2002, *Kampania wrześniowa 1939 roku w Wielkopolsce*, w: *Działania militarne w Wielkopolsce i na Ziemi Lubuskiej*, red. Wróblewski W. i in., Warszawa.
- Aksamitowski A., 1995, *Wojna obronna Polski 1939*, Warszawa.
- Bauer P., Polak B., 1987, *Armia „Poznań” 1939*, Poznań.

- Dzikiewicz B., 1984, *Z teodolitem pod Monte Cassino*, Warszawa.
- Grygorenko W., 1970, *Redakcja i opracowanie map ogólnogeograficznych*, Warszawa.
- Jaworowski I., 2014, *Droga na Monte Cassino 1941–1944 w fotografii Ignacego Jaworowskiego*, Białystok.
- Keegan J., 1995, *Atlas II wojny światowej*, Warszawa.
- Konopska B., 1994, *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*, Warszawa.
- Kozłowski E. J. (red.), 1968, *Wojna obronna Polski 1939. Wybór źródeł*, Warszawa.
- Krassowski B., 1973, *Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945*, Warszawa.
- Kutrzeba T., 1957, *Bitwa nad Bzurą. 9–22 września 1939 r. Przyczynek do historii kampanii polsko-niemieckiej w obszarze Poznań – Warszawa we wrześniu 1939 r.*, Warszawa.
- Norma Obronna, NO-06-A015, 2010, *Teren. Zasady klasyfikacji. Ocena terenu na szczeblu operacyjnym*, Ministerstwo Obrony Narodowej, Warszawa.
- Parker M., 2005, *Monte Cassino: Opowieść o najbardziej zaciętej bitwie II wojny światowej*, Przekład R. Bartoła, Poznań.
- Rawski T., 1984, *O potrzebie geografii historycznej*, w: *Geografia i wychowanie*, red. T. Lenczowski, Warszawa.
- Sienkiewicz W., 2014, *Historia Polski. Atlas Ilustrowany*, Warszawa.
- Wieczorkiewicz P.P., 2001, *Kampania 1939 roku*, Warszawa.
- Wójcik R., 2005, *Krew, kurz, pamięć. Opowieść o Bitwie nad Bzurą ziemi wydarła*, Nowy Dziennik: Stowarzyszenie „Pamięć Diaspory”, Warszawa.
- Zalewski W., 2009, *Wielki Atlas Kampanii Wrześniowej 1939 roku. Działania wojenne w Polsce roku 1939. Dzień po dniu*, Warszawa.
- Zandberg A., 2015, *Bitwa nad Bzurą w ujęciu kartograficznym*, praca dyplomowa realizowana na Wydziale Inżynierii Lądowej i Geodezji WAT, Warszawa.

Źródła internetowe

- www.telegraph.co.uk (dostęp 10.12.2015)
- www.armia24.pl (dostęp 10.12.2015)
- <http://igrek.amzp.pl/> (dostęp 12.06.2015)
- <http://polski.mapywig.org/news.php> (dostęp 12.06.2015)
- www.polona.pl (dostęp 12.06.2015)
- www.starenowemapy.pl (dostęp 12.06.2015)
- <http://stareplanymiast.pl/> (dostęp 12.06.2015)
- www.davidrumsey.com (dostęp 12.06.2015)
- <http://www.oldmapsonline.org/> (dostęp 12.06.2015)

Źródła kartograficzne

Mapa topograficzna 1:100 000, Pas 40 Słup 28, Łęczycza, WIG, 1937.

Mapa topograficzna 1:100 000, Pas 41 Słup 28, Ozorków, WIG, 1930.

Influence of historical source on the reliability of military historical maps

Marta Kuźma

Wojskowa Akademia Techniczna

E-mail: marta.kuzma@wat.edu.pl

The article suggests the use of operation orders of commanders as historical sources which can significantly influence the reliability of maps for the interpretation of historical events related to combat activities. Maps, photographs, and descriptive materials such as books and diaries, have been widely used to develop maps showing the courses of battles and wars.

An interesting solution in the development of cartographic work is the use of operation orders of commanders. These orders very accurately depict the movement of troops during wars. These documents consisted of records of commanders' decisions concerning the movements of military units, as well as information related to the management of food items and the distribution of medical units. This article presents an attempt to increase the reliability of historical maps by using descriptive materials in the form of operation orders of commanders, based on the example of the Battle of the Bzura, which took place in September 1939. In order to prove this thesis, the author compares operation orders from September 1939 with recently created thematic maps depicting the Battle of the Bzura.

Keywords: historical maps, military maps, orders battle
